

Biserka Drbohlav

Fragmenti jednog susreta

Upoznavanje

– »To ste izvrsno zapazili, kolegice.« – »Međutim, sad...« – »Čekajte malo! Sad kad sam Vam rekao da ste izvrsno zapazili, moram *sam* vidjeti da li to odgovara tekstu.« – »Kako ste mi onda mogli reći...?« – »Zato jer je *misao interesantna*. Što hoćete – da Vam sad još i napismeno dam kompliment?!« (Provjerava tekst u knjizi) »Vrlo dobro. Izvolite dalje.«

Tako je jedna mala »interesantna misao« pokrenula kasnije višegodišnje susretanje na poslu objavljivanja mišljenja.

Jer, iako je svom strašću modernog intelektualca uživao u finim odijelima, kavanskim zabavama, piću i društvu lijepih žena, ipak ništa nije bilo toliko interesantno kao – misao.

Martićeva 32

U Sutlićevoj radnoj sobi vrijeme je protjecalo drugačijim ritmom od onog vremena koje je pokazivao sat i koje je kroz smjenu godišnjih doba promicalo Martićevom ulicom – nekad poput guste magle otežalo i šuteći, a nekad pršteći poput vode na izvoru.

U toj sobi, sjedeći s olovkom i pripremljenim tekstovima prijašnjih predavanja u »svojoj« fotelji – pored stojeće vješalice sa četrdesetak pomno složenih košulja (koje bi mi se ponekad veselo sručile na glavu), okružena mnoštvom knjiga koje su prekrivale zidove, masivan radni stol i pomoćne stolice s nagomilanim »nužnim dodacima«: odjevnim kombinacijama kao što su »pa-sent« čarape, ukrasne maramice, rukavice, naočale, torbe i šeširi – imala sam mogućnost i povlasticu svjedočiti onom »krajnjem

misaonom naporu« o kojem je govorio u knjigama i učiti – ne o Hegelu, Marxu, Nietzscheu, Heideggeru..., nego *zašto* uopće i *kako* misliti.

»Znaš, velika razlika između mene i drugih naših filozofa i profesora filozofije je u tome što sam ja radio i mogu raditi po osamnaest sati dnevno.«

Mogao je, istina. Ali u tome se nisu iskazivali samo predanost radu, trud, marljivost i upornost, nego prije svega *odluka za misleće bivanje* »koju sami, sa svim rizikom, moramo na sebe preuzeti da bismo eventualno uspjeli« (*Bit i suvremenost*, Sarajevo, 1967, 197).

Svaki rad na knjizi ili nekom zasebnom tekstu, bilo uvijek iznova poduzimanim promišljanjem temeljnih filozofijskih pitanja u dijalogu s velikim misliocima bilo kritičkim sagledavanjem empirijskog društva, bio je – pa i onda kad je izgledalo da je »motiviran ‚opipljivim‘ posebnim interesom« (»Problemi suvremenog svijeta«, zapis predavanja na Fakultetu političkih nauka 1979.) – vođen jednim jedinim ciljem: doprijeti do onog bitnog i naviještati »suglasje svijeta bive koja još nije bivala, ali bude« (*Kako čitati Heideggera*, Zagreb, 1987, 96).

Sve veliko zbiva se u tišini

Ozbiljna posvećenost otkrivanju izvora života zbiva se, rekao bi Nietzsche, »daleko od sajma i počasti«. U tišini. I to u takvoj tišini da se nekad čak i izgovaranje misli doživljava kao smetnja, ometanje i narušavanje skrbnog sabiranja za ono bitno.

Zato je, pogotovo kad je kroz razgovor s Heideggerom nastojao prodrijeti do povijesnog mišljenja, znao govoriti jako tiho, sve tiše i tiše. Sve dok ja ne bih morala zakoračiti u nastalu utihlost: »Nisam čula što ste zadnje rekli, profesore. Možete li ponoviti?«

Ponekad bi izrečenu misao morao ponoviti nekoliko puta. A to mu je bilo toliko nemilo da se znao žaliti znancima: »Ona je oglušila u zadnje vrijeme. Ne čuje. Stalno moram ponavljati ono što kažem.«

Moj je sluh, naravno, bio dobar, ali ne toliko dobar da se uvijek mogao nositi s naporom njegovog iskajućeg putovanja i suzdržati se od uplitanja u rječitu tišinu potrebnu da bi se osluškivalo bitno pulsiranje vremena.

Ponekad je, sabirući se oko nekog problema mišljenja, izgledao kao čovjek koji se nesigurnim, opreznim koracima kreće po erodiranim liticama kakve mračne špilje, pažljivo opipavajući njene zidove ne bi li naišao na naznake pukotina kroz koje će se ukazati svjetlost. Pratiti ga na tom putu bilo je nadasve dragocjeno, uzbuđljivo, a katkad i tjeskobno iskustvo.

Mislioci, pisci i čitatelji

Iako je u svojoj sobi imao hrpe papira i notesa svih veličina, prema kojima se odnosio gotovo s fetišizmom i izrazito štedljivo (kao da se boji da će mu ih uzmanjkati za sve ono što ima kazati), strast kojom se sabirao u mišljenju i za mišljenje nije se zrcalila u strasti prema pisanju knjiga.

U usporedbi s »poslom mišljenja«, s nastojanjem da se dovine do izvorne jednostavnosti i svagda jednokratne punine života, pisanje je, po svemu sudeći, zadobivalo sekundarni značaj. Unatoč tome što je priređivanje tekstova za tisak – pažljivim iščitavanjem i ponovnim promišljanjem onoga što je u predavanjima već bilo kazano (također bez iscrpnijih pisanih priprema) – otvaralo mogućnost novih, produbljenih uvida, samo pisanje ipak mu se činilo kao dodatan napor i »mrska rabota«. Zato je (a kasnije dijelom i zbog zdravstvenih tegoba) trebao »pomoćnika« za pisanje knjiga, nekoga tko će odraditi taj, kako je govorio, »tehnički dio«.

Vazda skrbno skoncentriran na mišljenje, tijekom pisanja tekstova nije se dao zamarati gramatičkim i stilskim »detaljima«, pa na primjer nije vidio problem u tome što se isti izraz ili misao više puta možda nepotrebno ponavlja ili što rečenična struktura (ne slučajno) više odgovara njemačkom nego hrvatskom jeziku, što je pak užasavalo lektore u jednakoj mjeri u kojoj su njega užasavale njihove ispravke. Jedino važno bilo je *kazuje li se ono bitno*.

Ipak, ako mi se činilo da je ono što govori uronjen u valove netom nabujale spoznaje njemu kristalno jasno i prisno, ali da oblikovanjem izričaja budućem čitatelju može otežati put do toga – odvažila bih se umiješati u njegov monolog-dijalog: »Bilo bi dobro da ovo još malo pojasnite, profesore. Bojim se da čitatelj neće shvatiti, povezati...« Na to bi se okrenuo kao da je netko upravo razbio čašu o pod. »Zašto?« – upitao bi, podignutih obrva i upućujući mi začuđen pogled. Nerijetko je taj pogled sadržavao i znatnu dozu mrzovolje, jer bih svojim ‚zahtjevom‘ prekinula nit sabranosti i tražila da napravi – što? Da svoju misao pojednostavni, skрати, prilagodi? Nečuveno!

U svakom slučaju, uglavnom bi se ipak potrudio ‚prepraviti‘ kazano. Ali ako sam i dalje insistirala, zapljusnulo bi me srdito protivljenje: »Ma, što sad hoćeš? Da im crtam?« Ponekad bi to bilo i rezolutno odbijanje: »Neću! Baš me briga kako će to shvatiti!«

Možda to zvuči arogantno, bahato i neobazrivo, ali je u kontekstu njegova misaonog nastojanja posve razumljivo. Kao što »posao filozofa« za njega nije bio tek interpretativni, operativno-konstruktivni i/ili edukativni posao, nego »krajnji misaoni napor«, »koncentracija oko biti vremena« radi približavanja »izvoru novog svijeta« (*Bit i suvremenost*, 197), tako i od čitatelja nije tek očekivao nego čak i *tražio* vlastit misaoni napor odnosno sumišljenje – »do postizanja i sabiranja sebe samih« (isto, 217).

Doista, ne mogu ni zamisliti kako bi se Sutlić osjećao u našem današnjem duhovnom okruženju, u kojem je brbljanje dominantan način (raz)govora, ulično blebetanje uzdignuto na rang medijske senzacije, a filozofski, književni i slični tekstovi nisu dostatni sami sobom, nego traže dodatne materijale – zahvale rodbini, prijateljima i svekolikim suradnicima, opširne uvode o tome »kako, zašto i gdje ovo pišem«, citate hvalospjevnih medijskih recenzija i detalje o privatnom životu autora – da bi *tako* postali zanimljivi modernom čitatelju (ili »čitatelju«). Vjerujem da bi se osjećao još usamljenije.

Samoća versus usamljenost

Za vrijeme rada na knjizi o Hegelu desilo se da sam jednom kasnila zbog posjeta liječniku. Kako tada nije bilo mobitela, pa nismo drugima stalno odašiljali informacije o svojem kretanju, u Martićevu sam stigla zadihana, uz pregršt isprika, užurbana da što prije počnemo s radom. No čim sam se smjestila u svoju fotelju, sjeo je nasuprot meni i s napetim iščekivanjem upitao: »I? Što je bilo?«

Tijelo mi se instinktivno povuklo dublje u fotelju dok sam s nelagodnom smišljala odgovor. »Pa..., ne bih ja sad... Vama pričala o... svojem posjetu ginekologu.« – »A kome ćeš ako nećeš meni?« – upitao je, iskreno začuđen.

Svojim retoričkim pitanjem, izrečenim s gotovo djetinjom naivnošću, potaknuo me da shvatim kako bliskost otvorena time što te netko pustio k sebi, da možeš svjedočiti njegovim najskrovitijim misaonim naporima, usponima, posrtanjima, mucu i nadanjima, omogućava i razgovor o takozvanim privatnim stvarima.

Međutim, to – kao ni brojna druga zbližavanja, kroz suradničke, prijateljske ili romantične veze, ili pak masovna kavanska druženja – nije nimalo otklanjalo njegov osjećaj samotnosti, niti je, s druge strane, omogućavalo stavljanje odnosa s njim u poznate (ili bilo kakve) okvire, pretpostavke i očekivanja.

Slijedom vlastite upućenosti na »mišljenje koje u nizu eksperimenata dokučuje ono što je bitno« (*Uvod u povijesno mišljenje*, 47) i putovanje neuhodanim putovima, na kojima »nema poštapalica, nema sigurnosti« (*Bit i suvremenost*, 197) ni lagodne smještenosti u onom već pretpostavljenom i predvidljivom, Sutliću nije bilo moguće izbjeći, odmaknuti i prikriti onu bitnu, usudnu samotnost koju svi, svjesno ili nesvjesno, nosimo u sebi. Iz istog razloga nije bio, nije mogao biti skrojen tako da ispunjava pretpostavke i očekivanja drugih, kako u filozofskom radu tako i u privatnim odnosima. Stoga se nužno suočavao s razočaranjima i odbojnošću svoje okoline – što je pak samotnost pretvaralo u bolnu osamljenost.

S kim je »koketirao«?

Uz »asistenciju« u pripremanju profesorovih knjiga i tekstova za objavljivanje imala sam prigodu prisustvovati i njegovim susretima s nekim političkim »moćnicima« tog vremena. Pritom sam uvijek osjećala nelagodu zbog prividne lakoće i istinske bizarnosti tih razgovora. »Bizarnosti« zato što je, iako se Sutlić doimao kao dobro raspoložen i gorljiv sugovornik, u njih uvijek bila utkana više ili manje potisnuta svijest o njihovoj instrumentalno-operativnoj naravi i vjerojatnoj bezizglednosti, praćena nepobitnim osjećajem napora i muke (posve drugačijim od onog imanentnog probijanju do izvora mišljenja).

Zašto je to radio? Zbog, kako se špekulira(lo), nezajažljiva ega, ili pak želje za moći i materijalnom koristi? Ili iz razloga koji mnogima ni do danas nisu providni?

Svoj politički angažman velikim je dijelom već objasnio u knjizi *Praksa rada kao znanstvena povijest*, pitajući se o smislu i svrsi univerziteta i zalažući se za formiranje »sveučilišnog centra za humano-socijalno-historijske znanosti«, koji bi bio »mjesto obrata u svijetu rada«, odnosno »univerzitet budućnosti u nastajanju« u inače disperzivnom i centrifugalnom »svijetu« znanosti i nauka« (*Praksa rada kao znanstvena povijest*, 1987, 293–296). Ideju tog Centra, koju je u svojim bilješkama razmatrao do u naizgled nevažne (na primjer kadrovske) detalje, a koja je motivirala njegovo komuniciranje s političarima – spominjao je često, pa i kad je razloga za vjerovanje u njenu ostvarivost bilo sve manje i manje.

Kasnije, u knjizi o Heideggeru, problem »filozofove potrebe za uključenjem u javni život« pregnantno je sažeo u riječima: »Od Platonovih sanja o ozbiljenju suradnje s diktatorom do Hegelove Staats-filozofije, filozofi su, mahom na svoju štetu i uz odbojnost države spram njih, sanjali o primjeni svoje filozofije od strane države i, sad jasnijoj – sad nejasnijoj, vezi s politikom. Svaka prava i velika filozofija traži susret međusobnog razumijevanja, koji se, međutim, zbog obostrane odbojnosti i pretenzija ubrzo pretvara u nesporazum.« (*Kako čitati Heideggera*, 295)

Dok se radilo na toj knjizi – a tada su iza njega već bili etiketa ‚staatsfilozofa‘ i dvojbena druženja s pojedinim političarima – bilo je više nego jasno da je promišljajući »slučaj Heidegger« imao na umu i vlastite »sanje« i gorko iskustvo »nesporazuma«. Međutim, sumnjam da je ikada doista odustao od »snova«, i to ne samo zbog zaključka da Heideggerova pogreška »ostaje kao memento za strpljivi i skrbni politički angažman« (isto, 300), nego prije svega zato što su mu, kao i Heideggeru, »*putevi misli* [...] zabranjivali političku apstinenciju« (isto).

Razmišljajući o tome ne mogu se ne zapitati – zašto su i do danas anegdote o Sutličevu životu zanimljivije i poznatije od njegovih misli, a zbrajanje njegovih »političkih pogrešaka« važnije od razumijevanja (naravno, ne nužno i prihvaćanja) njegovih tekstualnih eksplikacija tog, možda i neumitno nespretnog, političkog angažmana? Zašto se do danas govori o njegovu »koketiranju« s politikom – što ga je uvijek ljutilo, jer je (i to radosno) bio sklon koketiranju jedino s ‚ljepšim spolom‘?

O sljedbenicima, nastavljачima i duhovnim nasljednicima

Uvriježeno je govoriti o sljedbenicima i nastavljачima nečijeg mišljenja, umjetničkog i drugog rada. U općeprihvaćenoj upotrebi su termini poput ‚marksisti‘, ‚hegelovci‘, ‚neokantovci‘, ‚hajdegerijanci‘ itd., pa i ‚sutličevci‘. Oko Sutlića je uvijek bilo šaroliko mnoštvo ‚sljedbenika‘, ‚protivnika‘ i ‚fanova‘, onih koji su bili privučeni dubinom i izazovnošću njegova mišljenja, koji su sami nerijetko bili – kako je govorio – »samo nesretni zaljubljenici u filozofiju«. A nakon njegove smrti normalnim se čini, između ostalog, razglabati i o potrebi ‚nastavljanja‘ njegove misli ‚tamo gdje je on stao‘.

Međutim, duboko sumnjam da je uopće moguće slijediti, a pogotovo nastaviti nečije s-misljeno bivanje-kazivanje. Jer, kako kaže pjesnik: »viđenje jednog čovjeka ne uzajmljuje svoja krila drugom čovjeku« (H. Džubran).

Sutlićevo mišljenje, sa svim svojim bitnim uvidima, zamuckivanjima, nedorečenostima i greškama, ostaje jedino izazov i zov da *sami* kao misleći individuumi prihvatimo *vlastitu zadaću mišljenja* u svojem vremenu. I samo u tom smislu trebalo bi iznova čitati, »brati« Sutlića i podsjećati – putem filozofskih skupova, objavljivanjem ishoda njegova mišljenja, podučavanjem studenata i sabiranjem u vlastitu radu – na njegov misaoni put kao ono što smo dobili u duhovno nasljedstvo.

Vjerojatno bi Sutlić nama koji smo ostali tu sa šeretskim smiješkom i bljeskom u očima uputio isti pozdrav kojim se jedan od njegovih omiljenih glumaca Peter O'Toole u jednom filmu oprašta od svoje učenice: »Now, I want you to go away, and amaze me.«